

ФІЛОСОФІЯ

УДК 930.1

СУБ'ЄКТ-ІСТОРІО-ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ КЛАСУ НАЙМАНИХ ПРАЦІВНИКІВ ТА ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРІЇ

О.А.Більовський

старший викладач кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті розглядається сутність суб'єкт-історичного й історіо-творчого потенціалу класу найманих працівників й, зокрема, робітничого класу, а також особливості форм його реалізації в Англії в першій половині XIX ст. й у Росії наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: суб'єкт, клас, пролетаріат, творчість, незабезпеченість, бідність.

Класична філософія в особі К. Маркса та Ф. Енгельса дійшла до висновку про необхідність кардинальної трансформації людського суспільства шляхом революційного розв'язання базового протиріччя класової історії та переходу до безкласового суспільства. Об'єктивні передумови такого переходу створюються капіталістичним способом виробництва у вигляді крупної машинної промисловості та світового ринку. Одночасно, як вважали класики марксизму, капіталізм породжує суб'єкт такого переходу у вигляді класу найманих працівників (пролетаріату), який має здійснити в історії грандіозну програму класичної філософії.

Вчення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату є важливою органічною частиною марксистської теорії. Свого часу В. Ленін у статті «Історична доля вчення Карла Маркса» не безпідставно вказував на те, що «головне у вченні Маркса, це – з'ясування всесвітньої історичної ролі пролетаріату як творця соціалістичного суспільства» [10, 1]. З марксистської точки зору саме пролетаріат виступає суб'єктом історичного розвитку (творчості). В. Ленін запитував: «Чи підтвердив хід подій у всьому світі це вчення після того, як воно було викладено Марксом?» [10, 1]. Це питання слід вважати актуальним і сьогодні.

До висновку про всесвітньо-історичну місію пролетаріату класики марксизму прийшли шляхом філософського рефлексії, в процесі здійснення ними теоретичної програми «нещадної критики всього існуючого». В листі до А. Руге К. Маркс писав, що «ми не прагнемо догматично передбачити майбутнє, а бажаємо тільки за допомогою критики старого світу знайти новий світ» [13, 379]. Вихідним пунктом

такої програми виступав актуальний по відношенню до трьох найбільш розвинутих європейських країн – Англії, Франції та Німеччині – висновок, що «радикальна революція в суспільному устрої, яка б мала своєю основою колективну власність, стала тепер настійною й невідворотною необхідністю» [19, 525]. Таку революцію К. Маркс та Ф. Енгельс розглядали не тільки як акт політичної та економічної, але й людської емансипації, сутність якої виражається «категоричний імперативом, що велить скинути всі відношення, в яких людина є пригнобленою, поневоленою, безпомічною, знехтуваною істотою» [11, 422]. У вступі до «Критики гегелівської філософії права», написаному у жовтні-грудні 1843 року, К. Маркс вперше звернув увагу на практику як сферу розв'язання такої історичної задачі та її суб'єкт – матеріалізовану в масі теорію, яка «стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами» [11, 422]. Відповідаючи на питання «В чому полягає позитивна можливість німецької емансипації?», К. Маркс конкретизував цю тезу, вказуючи на утворення особливого класу суспільства – пролетаріат. На думку К. Маркса, універсальний суб'єкт-історичний потенціал цього класу обумовлений його суто негативним характером – повною втратою пролетаріатом будь-якого людського змісту. Він є абсолютне «ніщо», але таке, яке потенційно містить в собі необхідність породження всієї повноти універсальних людських відносин. Універсальні страждання пролетаріату є основою його універсальної історичної ролі. При цьому пролетаря, який є важливим елементом економічного життя капіталістичного суспільства не слід ототожнювати із бідняком як таким. Таке ототожнення є хибним не тільки з теоре-

тичної точки зору, але й з практичної. Е. Хобсбаум наводить цікаве спостереження, яке свідчить про те, що дуже багато бідняків, особливо найбільш бідні з них, не вважали себе "пролетаріатом" та поводитися не так, як це було властиво пролетаріату. «Вони відносили себе просто до вічної категорії бідняків, ізгоїв суспільства, невдах, взагалі просто "дрібних людей"... Їм не було справи до профспілок і партій; їхнє коло становили: родина, сусіди, знайомі, які могли підказати, де знайти роботу» [16, 207].

Сьогодні важливе теоретичне положення марксистської теорії про суб'єкт-історичну сутність класу найманих працівників поставлене під сумнів. Сучасна філософія, визнаючи певну теоретичну цінність марксизму, більше не розглядає пролетаріат в якості універсального суб'єкту історичної творчості. Очевидно, що емпіричною основою такого заперечення є історична поразка, яку зазнала історична творчість та її суб'єкт у XX ст.

Однак, слід врахувати, що свою історичну місію суб'єкт історичної творчості здійснював у певних, історично-можливих формах та обставинах, які відповідали особливостям історичного процесу у XX столітті. Саме робітничий клас, який є конкретно-історичною формою пролетаріату, виступав у XX столітті емпіричним суб'єктом історичної творчості. І саме він зазнав історичної поразки. З теоретичної точки зору ця поразка свідчить про історичне заперечення відносної історичної форми суб'єкту, однак, на нашу думку, вона не свідчить про заперечення його всезагальної сутності.

Ми вважаємо, що слід теоретично розмежувати пролетаріат як універсально-всезагальну форму суб'єкту історичної творчості від його конкретно-історичної форми – робітничого класу. Останній є відносною формою пролетаріату, яка має свої особливості. Вона в значній мірі містить в собі універсальний зміст пролетаріату як всезагального суб'єкту історичної творчості, але не вичерпує його. На певному етапі історії теоретичне та практичне ототожнення пролетаріату із робітничим класом є неминучим, оскільки робітничий клас є історично першою формою пролетаріату. «Перші пролетарі з'явилися в промисловості та були її прямим дітищем» [17, 260]. Більш того, на протязі тривалого часу робітничий клас був його єдиною формою. Така ситуація наклала свій відбиток на класичну марксистську теорію. К. Маркс та Ф. Енгельс досить часто ототожнювали пролетаріат як універсальну сутність із робітничим класом як його особливою історичною модифікацією.

Так, Ф. Енгельс в роботі «Принципи комунізму», написаній в кінці 1847 р., дає наступне визначення пролетаріату: «Пролетаріатом на-

зивається той суспільний клас, що добуває засоби до життя винятково шляхом продажу своєї праці, а не живе за рахунок прибутку з якого-небудь капіталу, – клас, щастя й горе, життя й смерть, все існування якого залежить від попиту на працю, тобто від зміни гарного й поганого стану справ, від коливань нічим не стримуваної конкуренції. Одним словом, пролетаріат, або клас пролетарів, є працюючий клас XIX століття» [18, 322]. Це визначення можна було б визнати універсальним, оскільки до його складу входить головна риса пролетаріату як трудящого класу капіталістичного суспільства – забезпечення свого існування шляхом продажу своєї праці (робочої сили). Але слід звернути увагу на те, що Ф. Енгельс свідомо або несвідомо ввів в це визначення також і деякі елементи конкретної історичності, тим самим прив'язавши його до реалій XIX ст. Попит на працю він, по-перше, пов'язував із коливаннями «нічим не стримуваної конкуренції», яка була притаманна капіталізму у XIX ст., а по-друге, прямо називав пролетаріат «працюючим класом XIX ст.». На нашу думку, така деталізація не є необхідною. Вона свідчить про ототожнення Ф. Енгельсом пролетаріату з його певною історичною формою – робітничим класом. Аналогічний підхід ми бачимо і в написаному К. Марксом та Ф. Енгельсом в грудні 1847 – січні 1848 р. «Маніфесті Комуністичної партії»: «У тій же самій мірі, в якій розвивається буржуазія, тобто капітал, розвивається й пролетаріат, клас сучасних робітників, які тільки тоді й можуть існувати, коли знаходять роботу, а знаходять її лише доти, доки їхня праця збільшує капітал» [12, 430].

Звісно, для теоретичного ототожнення пролетаріату з робітничим класом, яке ми бачимо у К. Маркса та Ф. Енгельса, існували певні -- об'єктивні -- історичні підстави: пролетаріат, який як трудящий клас вперше виник в Англії в другій половині XVIII століття в результаті промислової революції виник саме як промисловий робітничий клас.

Ф. Енгельс вказував на відмінність пролетаріату від інших історичних форм трудящого класу – рабів та кріпаків. Якщо існування раба (який є власністю рабовласника) або кріпака (який володіє землею та засобами виробництва) є забезпеченим, то існування пролетаря, який є вільною особистістю та не має засобів виробництва є незабезпеченим, воно залежить від попиту на його робочу силу. Незабезпеченість, таким чином, виступає базовою, екзистенціальною характеристикою буття пролетаріату. Вона проявляє себе у різних емпіричних формах, і в першу чергу – у формі матеріальної бідності. Така форма незабезпеченості є глибинною основою існування історично-першої форми пролетаріату – робітни-

чого класу, є первинним джерелом та чинником його історичної активності.

Описуючи положення робітничого класу в Англії, Ф.Енгельс звертав увагу на гостре протиріччя між економічною роллю робітничого класу у створенні суспільного багатства країни та його злиденним положенням. Характеризуючи рівень життя англійського робітничого класу, Ф. Енгельс писав про мільйони обездоленних, «які проїдають сьогодні те, що заробили вчора» [17, 258]. Їхня заробітна платня є такою, «якої ледь вистачить, щоб утримати душу в тілі» [17, 265].

Харчування різних верств англійського робітничого класу Ф.Енгельс описував наступним чином: «Краще оплачувані робітники, особливо ті з фабричних робітників, у яких кожен член родини в стані що-небудь заробити, харчуються, поки в усіх є робота, добре; на столі щодня м'ясо, а ввечері сало й сир. Там, де заробіток менше, м'ясо їдять тільки по неділях, або два-три рази в тиждень, зате їдять більше хліба й картоплі. Там, де заробіток ще менше, м'ясна їжа зводиться до шматочка сала, нарізаному в картоплю; далі зникає й сало, і залишаються тільки сир, хліб, вівсянка (porridge) і картопля, і, нарешті, у робітників, заробіток яких усього нижче, в ірландців, картопля є єдиною їжею» [17, 308].

Крім харчування, до первинних життєвих потреб відноситься, зокрема, одяг та житло. «Одяг дуже, дуже багатьох робітників, особливо ірландців, представляє собою суцільні лахміття, на яких часто навіть ніде поставити латку, або ж цей одяг складається з одних латок, так що вже зовсім не можна довідатися її первісного кольору» [17, 303]. Кожне велике місто має свої густо заселені робітничим класом нетрі – «будинки, від підвалу до самого даху заповнені мешканцями, настільки брудні зовні й усередині, що жодна людина, здавалося б, не погодиться в них жити» [17, 267]. Вулиці «небруковані, брудні, з вибоями, покриті рослинними й тваринними відходами, без водостоків і стічних канав, але зате зі стоячими смердючими калюжами» [17, 266].

Підводячи підсумок своїм спостереженням, Ф.Енгельс робить наступне узагальнення: «положення робітничого класу у великих більших містах можна представити у вигляді ряду послідовних щаблів: у найкращому разі – тимчасове стерпне існування, гарна заробітна плата за напружену роботу, гарна квартира й у загальному непогана їжа – все це добре й терпимо, зрозуміло, з погляду робітника; у найгіршому разі – жорстокий нестаток аж до положення бездомного бурлаки й до голодної смерті; середня ж норма лежить набагато ближче до гіршого випадку, чим до кращого» [17, 310]. Крім того, Ф. Енгельс звертав увагу

на те, що положення робітників, які займають більш привілейовані позиції, є вкрай хитким. Маючи роботу, «робітник знає, що він має сьогодні, і знає також, що від нього самого не залежить, чи буде в нього що-небудь завтра; він знає, що будь-яка дрібниця, будь-яка примха роботодавця, будь-яка затримка в торгівлі може знову зіштовхнути його в той страшний вир, з якого він на час врятувався і в якому важко, часто неможливо утриматися на поверхні» [17, 265]. «Майже кожен англійський пролетар може багато розповісти про пережиті ним мінливості долі» [17, 310].

Саме панування матеріальної бідності в її абсолютній – злиденній – формі, яка була реальністю життя значної частини робітничого класу та долею, що тяжіє над всім класом, є, на нашу думку, основною причиною того, що в епоху класичного, домонополістичного капіталізму емпіричне існування робітничого класу співпадало із його універсальною сутністю як пролетаріату. Жорсткими, нелюдськими обставинами свого життя робітничий клас був змушений діяти на рівні своєї сутності, активно протестуючи проти факту свого нелюдського існування. Протест робітничого класу, породжений його абсолютним приниженням, неминуче ставав абсолютним протестом – сповненим ненависті до роботодавців та всієї капіталістичної цивілізації. Ф. Енгельс в 1843-1844 рр. небезпідставно писав, що «при сучасних відносинах робітник може врятувати свою людську гідність тільки в ненависті до буржуазії та в обуренні проти неї» [17, 437]. Сутнісний характер цього обурення виражався в тому, що «вся сила, вся діяльність робітників спрямовується в цьому напрямку» [17, 438]. Боротьба англійських робітників за покращення свого існування, хоча в цілому й не виходила за межі капіталістичної системи, але носила характер справжньої соціальної війни проти буржуазії та буржуазного суспільства.

Однак історичний досвід свідчить, що породжена пануванням злиденності гостра боротьба робітничого класу проти ранніх (бідних) форм капіталізму ніде не приводить до виходу за межі буржуазного суспільства. Але разом із економічним розвитком буржуазного суспільства, вона рано чи пізно приводить до трансформації капіталізму та деякого покращення положення робітничого класу. «Бідний капіталізм повинен був або гуманізуватися, або загинути й поступитися місцем іншій соціально-економічній системі» [6].

Незабезпеченість існування, залишаючись базовою екзистенціальною характеристикою буття робітничого класу, неминуче втрачала свої гострі, абсолютні форми. Ця обставина, звісно, накладала певний відбиток на характер його історичної активності. Однак,

на нашу думку, покращення матеріального положення робітничого класу в ХХ ст., в умовах розвинутого капіталізму, не означає повної втрати ним свого революційного потенціалу. Для такого висновку є принаймні дві підстави: по-перше, бідність може мати не тільки абсолютний -- злидений -- характер, але й відносний характер, породжуваний соціальною нерівністю в суспільстві; а по-друге, революційність робітничого класу визначається не тільки абсолютною незабезпеченістю його існування. Відносний характер такої незабезпеченості може посилюватися дією інших чинників.

Дослідження причин революційності робітничого класу в умовах відсутності абсолютної незабезпеченості його існування в розвинених формах капіталістичного суспільства слід було б, на нашу думку, здійснити шляхом теоретичного аналізу тих реальних історичних ситуацій (періодів), в межах яких робітничий клас в максимальній мірі виявляв свій всесвітньо-історичний характер суб'єкту історичної творчості. З точки зору такого підходу важливим предметом для теоретичної рефлексії є російський робітничий клас, який у ХХ ст. став основною рушійною силою Великої російської революції 1917 р.

Історик І. Дойчер влучно назвав російський робітничий клас 1917 р. «дивом історії». Своєрідну якість цього «дива» він визначив наступним чином: «Нечисленний, молодий, недосвідчений, неосвічений, він горів політичним ентузіазмом, великодушністю, ідеалізмом і рідким героїзмом. Він мав здатність мріяти про велике майбутнє й стоїчно вмирати в бою. Своїм напівписьменним розумом він осягнув ідею республіки філософів, але не в тій платонічній версії, де олігархія мудреців править неосвіченим стадом. Ця республіка мала достатнє багатство та мудрість, щоб кожного громадянина зробити філософом і трудівником. На її будівництво здійснювався робітничий клас із глибин своєї злиденності» [1]. Зі слів І. Дойчера видно, що унікальність російського робітничого класу визначалася поєднанням його об'єктивно-економічної молодості та енергійності з історіотворчим типом свідомості. Обидві складові сформувалися в епоху російського імператора Олександра III, якого (а зовсім не імператора Миколу II) слід було б вважати «батьком» російської революції.

Швидке зростання російської капіталістичної промисловості в епоху Олександра III вело до швидкого зростання чисельності робітничого класу. З 1860 по 1900 рр. чисельність робітників в Росії збільшилася з 3,2 до 14 млн. чол. [8]. Чисельність робітничого класу Росії в 1913 р. складала 16,8 млн. чоловік. З них 4 млн. (23,8 %) працювали на великих капіталіс-

тичних підприємствах, 3 млн. – в дрібній промисловості (17,8 %), 1,5 млн. (8,9 %) – в будівництві, 5 млн. (29,8 %) – в сільському господарстві, 2,85 млн. (17 %) – чорнороби, 450 тис. – в торгівлі [3, 41]. Ці данні свідчать про те, що робітничий клас, особливо фабрично-заводський, кількісно був незначною частиною тодішнього російського суспільства.

Найбільшим промисловим центром царської Росії був Петербург. На кінець 1913 р. в столиці нараховувалося 228 тис. фабрично-заводських робітників (разом із робітниками трамвайних депо, електричних станцій, водопроводу та деяких інших виробництв, які не зовсім підходять під категорію фабрично-заводських робітників – 250 тис.). Із всіх категорій осіб найманої праці фабрично-заводські робітники по чисельності посідали в Петербурзі перше місце, складаючи половину тих, хто працював за наймом. 52 % робітників були у віці від 21 до 40 років, 23 % – у віці від 16 до 20 років [7].

В. Ленін писав, що 2,5 млн. фабрично-заводських робітників Росії заробляли в 1908 р. в середньому 246 крб. на рік (20,5 крб. на місяць), приносячи в середньому по 252 крб. прибутку. «Якщо взяти до уваги, що на таку суму доводиться утримувати родину, – і це при теперішній дорожнечі квартир і життєвих припасів, – то подібну плату не можна не назвати злиденною» [9, 24-25].

Між різними категоріями робітничого класу існувала значна різниця в рівня заробітної платні. В 1911 р. робітники електричних станцій заробляли в середньому 485 крб. на рік, машинобудівельні робітники – 418 крб., робітники металообробної промисловості – 397 крб., типографські робітники – 390 крб., робітники нафтових промислів – 367 крб. Значно менше заробляли деревообробники – 247 крб., робітники мукомельного виробництва – 184 крб., робітники по обробці льону, коноплі та джуту – 170 крб., робітники харчової промисловості – 159 крб., робітники цукрової промисловості – 114 крб. на рік [5]. В кращому положенні були робітники Петербургу. Згідно з даними фабричної інспекції в 1901 р. середній зарібок петербурзьких робітників складав 302 крб., в 1905 р. – 294 крб., в 1910 р. – 355 крб., в 1913 р. – 384 крб.

Про відносно високий рівень життя петербурзьких робітників в кінці 70-х років XIX ст. засвідчив у своїх спогадах Г.В. Плеханов. Спілкуючись із робітниками він «зі здивуванням побачив, що ці робітники живуть анітрошки не гірше, а багато хто з них навіть набагато краще, ніж студенти. У середньому кожний з них заробляв 1 крб. 25 коп., до 2 карбованців у день. Зрозуміло, і на цей порівняно гарний зарібок не легко було існувати сімейним

людям. Але неодружені – а вони становили тоді між знайомими мені робітниками більшість – могли витратити вдвічі більше небагачого студента» [14, 64].

Значну частину своєї заробітної платні російський робітник витрачав на харчування та житло. За даними Ю.І. Кірьянова [5] місячна вартість артільного харчування – доволі популярної та розповсюдженної форми харчування серед неодружених робітників однієї або близьких професій із приблизно однаковим заробітком – коливалася у робітників текстильної промисловості від 5 до 7 крб. В артілях з підвищеною вартістю, де харчувалися робітники важкої промисловості, вартість харчування коливалася від 7 до 11 крб. (в харчовому раціоні цієї категорії робітників кількість білків та жирів була на рівні норми). Показово, що артільне харчування російського дореволюційного робітника було кращим ніж харчування селянина-бідняка (по кількості білків та жирів), та навіть кращим ніж харчування селянина-середняка (за кількістю жирів).

Іншою важливою частиною витрат робітника були витрати на житло. Доля витрат на житло в Петербурзі в 1895–1896 рр. у сімейних робітників складала 17 – 21 % (передмістя і місто) і у одиноких – 9 %, в 1908 р. – у сімейних робітників – 13-15 % і у одиноких – 9-13 %. Робітники нафтових промислів Баку в 1911 р. витрачали на житло в середньому 15% місячного заробітку сімейного робітника і майже 20 % заробітку одинокого робітника. В Харківській губернії витрати сімейних фабрично-заводських робітників на житло в 1900 р. складали 13,5 % їхнього бюджету (разом із опаленням та освітленням – 26 %); в Єкатеринославській губ. – 15-20 % (без опалення); в Одесі в 1901 – 1902 рр. – 20 %; в Києві в 1913 р. – 16 % у сімейних і 14,5 % – у одиноких [5, 261].

Загальним інтегральним показником життєвого рівня російського робітничого класу може вважатися сума бюджетних витрат робітників на харчування та житло. В Росії у 1899-1913 рр. витрати по цим двом статтям склали у одиноких робітників 52-60 %, а у сімейних робітників – 56,6-80 %. Від 40 до 20 % доходу залишалося на задоволення інших потреб – придбання одягу й взуття, гігієну, оплату лікаря й ліків, навчання дітей, культурні потреби й т. ін. [5, 269]. Частина доходу йшла на заощадження. Згідно з даними ощадних кас Росії за 1899 р. робітники мали 157 тис. ощадних книжок на суму 21 млн. крб. Середній розмір одного вкладу дорівнював 136 крб. [5, 270].

Наведені нами статистичні дані переконливо свідчать про хибність доволі розповсюдженої на сьогоднішній день точки зору, яка

намагається пояснити революційність російського робітничого класу його великою чисельністю та бідністю. З кількісної сторони робітничий клас складав лише 10 % населення царської Росії. Незабезпеченість його існування носила не абсолютний, а відносний характер – за рівнем життя він займав далеко не останнє місце. Однак як свідчить історичний досвід міра його революційності виявилася значно більшою, ніж ці два чинники. Цей парадокс має своє цілком логічне пояснення.

Міра виявлення сутнісного суб'єкт-історичного потенціалу робітничого класу не є величиною постійною. Вона не залежить прямо або обернено пропорційно від загального рівня історичного розвитку капіталізму, як це може здаватися з точки зору вульгарного економічного матеріалізму. Як носій робочої сили, робітничий клас є потужною економічною силою будь-якого капіталістичного суспільства. Однак міра його революційності в першу чергу залежить від особливостей розвитку кожної окремої країни. Національні особливості відіграють ключову роль у формуванні характеру робітничого класу. В одному випадку вони ведуть до того, що робітничий клас захоплюється духом «революційної романтики», а в іншому – духом «здорової реальної політики».

Свого часу аналіз національних особливостей, які ведуть до пасивності робітничого класу, здійснив В. Зомбарт в роботі «Чому в Сполучених Штатах немає соціалізму». Він одним з перших звернув увагу на існування серйозної та дуже непростої для тодішніх теоретиків-марксистів проблеми: якщо соціалізм є необхідною зворотною стороною капіталізму, то Сполучені Штати як країна з найвищим рівнем капіталістичного розвитку повинна мати робітничий клас, який був би представником найрадикальнішого соціалістичного руху [2, 226].

Але, спираючись на багатий емпіричний матеріал, В. Зомбарт показав, що в Америці, де капіталізм виступав у його чистому вигляді, ситуація зовсім інша. Американський робітник, як і інші американці, відчуває себе цілком задоволеним. Він вірить в місію та велич своєї країни, ототожнює себе із американською державою. Його світогляд сповнений оптимізму стосовно капіталістичної системи, більш того – він не тільки не ворожий їй, «він співчуває всім серцем капіталізму, він любить його» [2, 231]. Цей факт В.Зомбарт пояснював двома групами причин: високим рівнем матеріального добробуту американського робітника та демократичним характером суспільного життя в Америці.

Традиційно висока вартість американської робочої сили була обумовлена дефіцитом робочих рук в промисловості внаслідок наяв-

ності значної кількості вільних земель на заході країни. За розрахунками В.Зомбарта, при приблизно однаковому рівні американських та німецьких цін на харчування, житло та одяг заробітна платня американських робітників була на 100 % більшою, ніж заробітна плата німецьких робітників в кращих за умовами оплати праці областях Німеччини і на 150-200 % більшою, ніж в областях з низькою оплатою.

Не менше значення мало й більш комфортне ніж в Європі соціальне положення американського робітника. «Свобода» та «рівність» були для американського робітника не мрією, не ідеалом, а самою дійсністю, причому не тільки в сфері громадського життя, але й у відносинах із капіталістом. В Америці «підприємець не стоїть перед робітником як «пан», вимагаючи слухняності, яким він був та є, зазвичай, в старій Європі з її феодальними традиціями» [2, 312]. «І по ході, і по погляду, по манері розмовляти американський робітник різко відрізняється від європейського. Голова його високо піднята, його хода еластична, мова вільна й привітлива, як у будь-якого буржуа. Ні тіні приниженості й підпорядкованості. З кожним він поводить ся – і не тільки в теорії – як з «рівним»» [17, 311]. Пізніше це важливе спостереження В.Зомбарта підтвердив британський історик та економіст Р.Г.Тоуні, звернувши увагу на велику економічну нерівність американського суспільства та його велику соціальну рівність. З точки зору американця, європейський робітник виглядав не тільки бідним, але й поневоленим.

Експлуатуючи робітника як ніде, американський підприємець, незважаючи на експлуатацію, за допомогою демократизму та інших заходів зміг зберегти у робітника добрий настрій та зацікавити його в розвитку капіталістичного виробництва. Навіть коли експлуаторська сутність капіталізму давала про себе знати, у американського робітника залишався запасний вихід у вигляді значної кількості вільних земель в країні, де він міг самостійно господарювати. (Показово, що констатуючи відсутність у Сполучених Штатах Америки соціалізму внаслідок нереволюційного характеру американського робітничого класу В. Зомбарт не вважав такий стан речей вічним та незмінним. На його думку, «всі фактори, що затримують дотепер розвиток соціалізму в Сполучених Штатах, незабаром повинні зникнути або перетворитися у свою протилежність, так що внаслідок цього соціалізм в Америці в найближче людське покоління розів'ється, як видно, з надзвичайною силою» [2, 320]).

Зовсім інші історичні умови склалися з другої половини XIX ст. в Росії. К. Каутський в

роботі «Американський та російський робітник» розглядав російський робітничий клас як повну протилежність американському. Залишаючись прибічником історичного матеріалізму, К.Каутський пояснював надзвичайно сильний революційний настрій російського пролетаріату не стільки особливостями його власного економічного буття, скільки тією загальною ситуацією, яка склалася в Росії в другій половині XIX ст. Незважаючи на стрімку економічну модернізацію, Росія залишалася самодержавною, поліцейською країною, «де варварство східного деспотизму озброєно всіма засобами влади» [4, 3]. Відсутність політичної модернізації вела до накопичення в суспільстві революційної енергії – революційний настрій поширювався серед різних верств російського суспільства, в першу чергу серед російської інтелігенції. Як писав Е. Хобсбаум, «необхідність змін того або іншого роду відчувалася повсюдно, буквально кожний – від тих, кого на заході порахували б за помірних консерваторів, до вкрай лівих – просто зобов'язані були стати революціонерами. Питання полягало лише в тому, якого типу революціонерами» [15, 423].

Та романтична – революційно-соціалістична – форма свідомості, яку ми бачимо у російського робітничого класу в кінці XIX – на початку XX ст. і яка з позицій вульгарного марксизму здається автоматично притаманною робітничому класу як такому, насправді, не була суто робітничою. Вона не виростала безпосередньо із емпіричних особливостей його буття, а була внесена в робітничий клас ззовні, із середовища тодішнього російського суспільства, яке переживало епоху революційного підйому. Якщо економічна модернізація другої половини XIX ст. породила в Росії чисельний робітничий клас, то суспільна революційна атмосфера стала основним фактором його революціонізації, дала потужний поштовх реалізації його суб'єкт-історичного потенціалу.

Проведене нами дослідження особливостей реалізації суб'єкт-історичного потенціалу класу найманих працівників (пролетаріату) на різних етапах історичного розвитку дозволяє зробити висновок, що як історично перша форма пролетаріату, робітничий клас має певну універсальну суб'єкт-історичну сутність, яка автоматично не співпадає із емпіричними формами його існування. Історичний досвід свідчить, що міра суб'єкт-історичної активності робітничого класу залежить не тільки від його економічного положення, але в значно більшій мірі залежить від ситуації, що складається в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дойчер И.* Троцкий в Октябрьской революции [Электронный ресурс] / И. Дойчер. – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_1168.html.
2. *Зомбарт В.* Почему в Соединенных Штатах нет социализма? / Вернер Зомбарт // Избранные работы. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – С. 213-320. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»)
3. *Иванова Н.А.* Структура рабочего класса России 1910-1914 / Н.А. Иванова. – М.: Наука, 1987. – 281 с.
4. *Каутский К.* Американский и русский рабочий / К. Каутский; [пер. с нем. А. Лурье, под ред. Б. Авилова, изд. 2-е.]. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 80 с. – (Размышляя о марксизме).
5. *Кирьянов Ю.И.* Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Ю.И. Кирьянов. – М.: Наука, 1979. – 275 с.
6. *Кожокин Е.М.* История бедного капитализма. Франция XVIII – первой половины XIX века [Электронный ресурс] / Е.М. Кожокин. – М.: РОССПЭН, 2005. – 368 с. – Режим доступа: <http://www.philofiot.narod.ru/>
7. *Крузе Э.Э.* Петербургские рабочие в 1912-1914 годах [Электронный ресурс] / Э.Э. Крузе; [отв. ред. С.Н. Валк]. – М.: Политиздат, 1961. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Soviet/kruise.pdf>.
8. *Куприянова Л.В.* "Рабочий вопрос" в России во второй половине XIX – начале XX вв. [Электронный ресурс] / Л.В. Куприянова. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Article/Kupriyanova.htm>.
9. *Ленин В.И.* Заработки рабочих и прибыль капиталистов в России / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1968. – Т. 22. – 597 с.
10. *Ленин В.И.* Исторические судьбы учения Карла Маркса / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1973. – Т. 23. – С. 1-4.
11. *Маркс К.* К критике гегелевской философии права. Введение / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинение. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – Т. 1. – С. 414-429.
12. *Маркс К.* Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – Т. 4. – С. 419-459.
13. *Маркс К.* Письма из «Deutsch-Französische Jahrbücher» / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – Т. 1. – С. 371-381.
14. *Плеханов Г.В.* Русский рабочий в революционном движении / Г.В. Плеханов // Статьи 1885-1903 гг. [сост. И. Н. Курбатова, В. А. Уланов]. – Л.: Лениздат, 1989. – С. 51-144. – (Серия «История КПСС и российской социал-демократии: обращаясь к истокам»).
15. *Хобсбаум Е.* Век Империи. 1875-1914 / Э. Хобсбаум; [пер. с англ. Е. Юрченко. В. Белоножко]. – Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 512 с.
16. *Хобсбаум Э.* Век капитала 1848-1875 / Э. Хобсбаум; [пер. с англ. Т. Горайновой, В. Белоножко]. – Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 480 с.
17. *Энгельс Ф.* Положение рабочего класса в Англии К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – Т. 1. – 651 с.
18. *Энгельс Ф.* Принципы коммунизма / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – Т. 4. – С. 322-339.
19. *Энгельс Ф.* Успехи движения за социальное преобразование на континенте / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – Т. 1. – С. 525-541.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2010 р.